

УДК 35.072

**ЕВОЛЮЦІЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА**

**EVOLUTION OF PARLIAMENTARY
AND ITS INFLUENCE ON THE ENSURING
OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF HUMAN AND CITIZEN**

Пацкан В.В.,
здобувач
Інституту законодавства
Верховної Ради України

Статтю присвячено еволюції парламентаризму та його впливу на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Здійснено історично-правовий аналіз впливу парламентаризму на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Визначено окремі етапи еволюції парламентаризму. Охарактеризовано особливості еволюції парламентаризму в Україні.

Ключові слова: еволюція парламентаризму, Верховна Рада України, етапи еволюції парламентаризму, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, права людини.

Статья посвящена эволюции парламентаризма и его влиянию на обеспечение прав и свобод человека и гражданина. Осуществлен историко-правовой анализ влияния парламентаризма на обеспечение прав и свобод человека и гражданина. Определены отдельные этапы эволюции парламентаризма. Охарактеризованы особенности эволюции парламентаризма в Украине.

Ключевые слова: эволюция парламентаризма, Верховная Рада Украины, этапы эволюции парламентаризма, обеспечение прав и свобод человека и гражданина, права человека.

The article is devoted to the evolution of parliamentary and its influence on the ensuring of the rights and freedoms of human and citizen. Historical and legal analysis of the influence of parliamentary on the ensuring of the rights and freedoms of human and citizen are made. Stages of the evolution of parliamentary are determined. The features of the evolution of parliamentary in Ukraine are characterized.

Key words: evolution of parliamentary, Verkhovna Rada of Ukraine, stages of the evolution of parliamentary, ensuring of the rights and freedoms of human and citizen, human rights.

У контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів, розвитку України як правової й демократичної держави, формування громадянського суспільства важливого значення набуває дослідження проблематики еволюції парламентаризму та його впливу на забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Дослідження еволюції парламентаризму та його впливу на забезпечення прав і свобод людини та громадянина має важливе практичне значення для подальшого вдосконалення парламентаризму в Україні та реформування законодавства України. Унаслідок цього дослідження проблематики еволюції парламентаризму та його впливу на забезпечення прав і свобод людини та громадянина є важливим для розвитку науки конституційного права. Саме тому метою статті є характеристика еволюції парламентаризму та його впливу на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Завданнями статті є такі: здійснення історично-правового аналізу впливу парламентаризму на забезпечення прав і свобод людини та громадянина, визначення окремих етапів еволюції парламентаризму, розгляд особливостей еволюції парламентаризму в Україні.

Проблематика еволюції парламентаризму та його впливу на забезпечення прав і свобод людини та

громадянина є актуальною, а окремі її аспекти були предметом дослідження багатьох сучасних науковців, зокрема А. Георгіци, В. Іванова, О. Копиленка, В. Погорілка, В. Шаповала.

Основою функціонування демократичної держави є реалізація принципу народовладдя. Воля народу є основним джерелом влади. Реалізація цих принципів не є можливою через прямі форми волевиявлення народу, а тому нині існують історично сформовані представницькі форми народовладдя, які передбачають делегацію функцій від народу до його уповноважених представників, які обираються в порядку, чітко встановленому законом, і формують представницькі органи – парламенти.

Критеріями поділу еволюції парламентаризму на окремі етапи є такі: реалізація принципу поділу державної влади, рівень самостійності та впливовості представницьких органів, рівень процедури обрання представницьких органів. Враховуючи вищенаведене, можна виокремити етапи еволюції парламентаризму.

I етап еволюції охоплює *VI ст. до н. е. – X ст. н. е.* Він розпочинається з виникнення форм демократії в античних державах. Умовно цей етап можна назвати протопарламентаризмом, оскільки в цей час у відповідних формах народовладдя наявні ознаки парламентаризму. Часто

влада висвітлювалася як абсолютна сила з божественним походженням, а законодавча функція в більшості держав була зосереджена в руках монархів чи релігійних авторитетів.

Зосередимо увагу на розвитку демократичних відносин в Стародавній Греції, оскільки саме в цій державі зародилися основи парламентаризму. Важливу роль в Античній Греції відіграли реформи Солона, які мали прогресивний демократичний характер. Важливою складовою реформ Солона було відкриття доступу до влади за майновим цензом. Водночас була запроваджена так звана Рада чотирьохсот, функцією якої, зокрема, була підготовка народних зборів – вищого органу державної влади, в обов'язок якого входила підготовка програми народних зборів. Демократичні традиції, започатковані Солоном, були продовжені Клісфеном, який остаточно обмежив повноваження ареопагу – органу, що складався з представників знаті, і розширив повноваження народних зборів [1, с. 129].

Прототипи сучасних парламентів існували ще в полісах (містах-державах) Стародавньої Греції. Важливим прототипом парламенту був також Сенат у Стародавньому Римі. У межах цього етапу еволюції парламентаризму вищезгадані приклади є найкращими.

Цей етап характеризується появою форм народовладдя та є пред-

метом аналізу в контексті еволюції парламентаризму, який опосередковано впливав також на забезпечення прав і свобод громадян відповідних держав, особливо в полісах містах-державах Стародавньої Греції та Римської імперії (зокрема, щодо права на торгівлю, права власності, права на громадянство та інших).

Часові межі *II етапу* розвитку парламентаризму умовно можна встановити з X ст. до середини XVII ст. Цей етап характеризується набуттям парламентами загальнодержавного значення й формуванням станово-представницького парламентаризму.

Найдавнішими парламентами у світі є парламенти Ісландії (Альтинг) та Острова Мен (Тинвальд), які були засновані в X ст. Альтинг засновано в 930 р., однак він офіційно не працював у 1801–1845 рр., хоча неофіційні засідання проводилися. А Тинвальд, створений у 979 р., упродовж своєї історії діяв безперервно [2].

Датою створення парламенту Ісландії, тобто Альтингу, є 23 червня 930 р. Спочатку Альтинг поєднував законодавчі й судові функції. Обговорення та прийняття законів здійснювалося в Альтингу вождами, кожен із яких міг запросити двох радників, які представляли інтереси громади. Для проведення засідань законодавчого органу обирався спікер, який, як правило, займав цю посаду протягом трьох років. Він

проголошував закони, суворо стежив за їх дотриманням, тлумачив їх, брав активну участь у вирішенні конфліктів [3].

У XII ст. в Англії починають розвиватися представницькі органи [4, с. 34]. Згодом відповідні органи з'являються у Франції, Іспанії та інших країнах. Обсяг компетенції таких представницьких органів із часом став ширшим, що було зумовлено розвитком економічних відносин і необхідністю захисту своїх прав певними верствами населення [5, с. 25].

Важливим кроком в еволюції парламентаризму було прийняття Великої хартії вольностей у 1215 р. в Англії, у якій зазначалося, що король не може встановлювати податки без згоди на те колегіального органу – королівської курії, а в подальшому (з 1265 р.) цей орган став називатися парламентом. Надалі повноваження парламенту розширювалися, зокрема цей орган перейшов на постійний режим роботи. Наступним етапом розширення повноважень парламенту в Англії стало прийняття акта під назвою «Білль про права» в 1689 р., яким, зокрема, було заборонено королю припиняти дію прийнятих парламентом актів.

Паралельно з Англією в деяких інших країнах Європи також відбувався процес становлення парламентаризму. Так, у Нідерландах було засновано Генеральні штати в

1463 р., а перше своє засідання вони провели в м. Брюгге 9 січня 1464 р. [6]. Протягом XVI – XVII ст. були створені станово-представницькі парламенти, що виконували дорадчу функцію (наприклад, у Іспанії були створені Кортеси, а у Франції – Генеральні штати) [7, с. 138–139].

Отже, протягом другого етапу формування інституту парламентаризму суттєво посилюється позиція певних прошарків суспільства, які є активними в захисті своїх інтересів, як наслідок, відбувається створення станово-представницьких парламентів, зокрема в Англії, Франції, Іспанії.

Водночас принцип чіткого поділу влади не реалізовується, головним результатом розвитку парламентаризму стало обмеження влади монарха з метою забезпечення політичних та економічних інтересів аристократії. Одним з основних здобутків цього етапу є встановлення принципу загальнообов'язковості актів станово-представницьких органів, у тому числі для монарха, що згодом еволюціонує в принцип загальнообов'язковості законів для всіх громадян без винятку.

III етап має такі часові межі: *кінець XVII ст. – кінець XIX ст.* Основними тенденціями цього етапу є вплив формування та розвитку буржуазного суспільства, зміна економічних відносин, що позначилося на необхідності подальшого утвер-

дження представницьких органів як загальнодержавних законодавчих органів. Нова хвиля розвитку парламентаризму була зумовлена також і тим, що станово-представницькі органи були забюрократизовані монархами, що перетворювало їх на «ручні» органи й унеможлиблювало задоволення інтересів економічно зростаючого прошарку суспільства – буржуазії.

До складу парламентів почали входити представники буржуазії, з'являються перші партії, наприклад відомі партії Англії «Вігі» та «Торі», які об'єднували представників як буржуазії, так і аристократії.

Процеси активного розвитку парламентаризму проходили також у скандинавських країнах, наприклад у Швеції, у якій на зміну абсолютній монархії прийшов станово-представницький парламентаризм [8, с. 73].

Надалі парламент набуває статусу єдиного органу законодавчої влади, вдосконалюється порядок формування парламенту, законодавчий процес, розподіл повноважень, диверсифікація партій за різними критеріями. З'являється право парламенту контролювати уряд. Однак парламенти часто не виправдовували тих сподівань осіб, які їх обирали. Саме це стало підставою для розвитку безпосередньої демократії у формі референдуму [9, с. 211].

Історія розвитку парламенту в кожній із країн Європи та в США

є різною, проте очевидним є те, що на зміну станово-представницькому парламентаризму прийшов парламентаризм буржуазний, що був зумовлений прагненням буржуазії захистити свої інтереси в законодавчому органі.

IV етап розвитку парламентаризму, часові межі якого умовно можна визначити як *кінець XIX ст. й до сьогоднішнього дня*, є найбільш актуальним для аналізу в контексті досліджуваної проблематики.

Наприкінці XIX ст. було сформовано парламент Австро-Угорщини, до якого було обрано також етнічних українців із території сучасної Західної України. У 1889 р. було створено Міжпарламентський союз як першу міжнародну організацію міжпарламентського співробітництва. У міжвоєнний період було сформовано сучасні парламенти в Чехословаччині, Польщі, Австрії, Угорщині. У конституціях країн Європи міжвоєнного часу було закріплено повноваження парламентів, права та свободи людини.

Поступово на початку XX ст. ліквідовуються різні майнові та гендерні виборчі цензи, які мали явно дискримінаційний характер (зокрема, у Великобританії). Однак цей процес ще не завершився в глобальному вимірі. Ще й сьогодні жінки в Йорданії не мають жодних виборчих прав і взагалі не беруть участь у виборах.

Після Другої світової війни парламентаризм стає загальносвітовим інститутом і набуває статусу необхідної складової демократичної держави. Інститут парламентаризму вдосконалюється, у тому числі щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Нині парламенти функціонують у більшості країн світу. Цей інститут має захищати всі верстви населення й брати участь у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина. Протягом ХХ ст. з'являються нові концепції розуміння парламентаризму, основною яких є усвідомлення влади парламентів, до складу яких входять професійно наймані особи, що реалізують від імені народу відповідну владу.

Результатом розвитку парламентаризму протягом четвертого етапу є становлення діяльності парламенту у сфері забезпечення прав і свобод людини та громадянина в таких напрямках: законодавчий процес; контроль за органами виконавчої влади; функціонування спеціально уповноважених парламентських інститутів; захист прав певної соціальної групи (верстви), що є електоральною основою правлячої партії, а отже, і захист певних соціальних та економічних прав.

Розвиток інституту парламентаризму має еволюційний характер. Залежно від певного етапу еволюції парламентаризму відбувався його

вплив на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Найкращим таким впливом, безперечно, є на останньому, четвертому, етапі еволюції парламентаризму.

Проаналізуємо специфіку еволюції парламентаризму в Україні.

Перший етап еволюції парламентаризму, який охарактеризовано вище, мав місце також на території сучасної України. Так, прототипи сучасних парламентів існували вже в античних полісах Північного Причорномор'я на території сучасної України – Херсонесі, Ольвії, Боспорі, Тірі тощо. Вищим законодавчим органом у полісах були народні збори, які, наприклад, в Ольвії скорочено називалися «Народ». Фактично це були збори міської общини за участю лише повноправних громадян міста, до яких належали греки віком 25 і більше років. Народні збори вирішували найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність. Народні збори також надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували громадян, які мали заслуги перед містом [10, с. 35].

Щодо другого етапу еволюції парламентаризму доцільно зазначити, що у феодальні часи існували квазі-парламенти й на території сучасної України, зокрема Княжа (Боярська) рада в Київській Русі та Боярська рада в Галицько-Волинській державі.

У Київській Русі існував становий квазіпарламент – Княжа (Боярська) рада, пізніше – Боярська дума, яка була постійним дорадчим органом при князеві. Рада складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час до її складу входили й керівники союзників. До компетенції цієї Княжої ради входила участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань [10, с. 56–57]. Враховуючи міжусобні війни між князями на теренах Київської Русі, підтримка Боярської ради для князя мала важливе значення.

Існувало також віче як форма безпосередньо демократії в Київській Русі. Збиралося віче на княжому дворі, торговищі чи церковному майдані. Головував на його зборах князь, а в деяких випадках єпископ або тисяцький. Участь у вічових зборах брали всі вільні жителі міста, які мали власне господарство (голови родин), проте вирішальна роль на них належала міській феодальній верхівці. У компетенції віча було запрошення князя на престол, комплектування ополчень. Віче скликалося перед початком воєнних дій, під час облоги, інколи на знак протесту проти політики князя. На віче уклалися «ряди» (договори) з обраними населенням князями [10, с. 57].

Важливе значення в Галицько-Волинській державі мала Боярська

рада, вона являла собою різновид олігархічної форми правління, що протистояла єдиновладдю князя [10, с. 89]. Як постійний державний інститут боярська рада діяла вже в першій половині XIV ст. До її складу входили знатні та великі бояри-землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воеводи та намісники. Боярська рада скликала з ініціативи самого боярства, а інколи й за бажанням князя. У період князювання Юрія II найважливіші документи підписувалися великим князем тільки спільно з боярами [11, с. 91]. Вплив галицького боярства поширювався навіть на князівський престол. Так, після смерті князя Романа в 1205 р. бояри не дозволили вдові правити від імені свого малолітнього сина Данила, вигнали її з дітьми з Галича [12, с. 86], а в 1210 р. у Галичі «воняжився» багатий боярин В. Кормільчич [12, с. 85].

Отже, Боярська рада в Галицько-Волинській державі мала набагато більше значення, ніж у Київській Русі. У своїй діяльності вона намагалася насамперед задовольнити потреби й інтереси бояр, а не держави, князя чи жителів.

Щодо третього етапу еволюції парламентаризму зазначимо, що в ці роки не було постійної практики існування протопарламентів на українських землях. У цей період український парламента-

ризм пов'язується з Козацькою державою 1648–1654 рр., у якій був інститут Козацької ради, що була своєрідним квазіпарламентом. Виборний, а тому представницький, характер також мали деякі з козацьких рад часів існування Запорізької Січі й Гетьманщини (XVII – XVIII ст.). Найвищим органом козацького самоврядування, який вирішував найважливіші питання, були загальні або військові ради. Збиралися вони регулярно в точно визначені строки – 1 січня й 1 жовтня кожного року. Козацька рада збиралася також в інші строки, коли на те була воля товариства. На військових радах вирішувалися всі найважливіші питання життя Запорізької Січі: оголошувалася війна й укладався мир, об'являлися військові походи, каралися злісні злочинці, щорічно переділялися поміж куренями землі, річки, озера, ліси тощо, обиралися та зміщалися козацька старшина [11, с. 147].

Четвертий етап еволюції парламентаризму на теренах України відбувається більш динамічно, ніж попередні етапи. Еволюцію сучасного парламентаризму в Україні доцільно пов'язувати з другою половиною XIX ст.: саме тоді розпочався процес формування ідеології сучасного парламентаризму на українських теренах. Тоді ж були утворені крайові сейми Галичини й Буковини. Однак ці сейми були офі-

ційними інституціями не України, а іноземної держави.

Початок новітньої історії парламентаризму України доцільно розглядати з відновлення українського державотворення на початку XX ст. Започаткування практики парламентаризму відобразило утворення й діяльність установ представницького характеру, які в період визвольних змагань 1917–1920 р. здійснювали певні державно-владні функції [13, с. 137]. На теренах України в процесі національно-визвольної боротьби існував квазіпарламент у 1917–1918 рр. – Українська Центральна Рада, яка представляла різноманітні політичні партії, що діяли на теренах тогочасної України. Вона проголосила незалежність Української Народної Республіки та прийняла Конституцію Української Народної Республіки 1918 р. Також передбачалося створення в Західноукраїнській Народній Республіці парламенту на демократичних засадах – Сейму, процедура виборів до якого була затверджена відповідним законом у квітні 1919 р. Сейм мав бути скликаний у червні 1919 р. Проте розвиток воєнних подій перешкодив як його скликанню, так і проведенню самих виборів [14, с. 89].

У процесі національно-визвольної боротьби українського народу на початку XX ст. все ж таки був обраний і діяв один парламент –

Сойм Карпатської України, вибори до якого були проведені 12 лютого 1939 р.

15 березня 1939 р. відбулося перше засідання Сойму, на якому послы (депутати) склали присягу й обрали президію та комісії Сойму. Сойм прийняв Конституційний закон від 15 березня 1939 р., згідно з § 1 якого Карпатська Україна є незалежною державою. Відповідно до § 3 цього документа Карпатська Україна є республікою на чолі з Президентом Карпатської України та вибраним Соймом [15, с. 135].

Також існував парламент Радянської України – Всеукраїнський з'їзд рад УСРР, а з 1929 р. – Верховна Рада УРСР, до її компетенції, згідно з Конституцією УРСР 1929 р., входило видання законів та охорона прав громадян [10, с. 339].

Демократичні зміни відбулися в Радянській Україні в межах політики перебудови. Так, після конституційних змін 1989 р., зокрема в березні 1990 р., відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі. Згодом цей орган прийняв Декларацію про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [16] та Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. [17]. Голова Президії Верховної Ради УРСР Л. Кравчук як вища посадова особа держави виконував функції глави Української Держави з 24 серпня

1991 р. по 1 грудня 1991 р. – до дня проведення референдуму про незалежність України та обрання першого Президента України.

У цей період було прийнято чимало важливих законів, багато з яких діють і нині. Зокрема, можна назвати Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. [18], на його основі визнавалася дія на теренах України провідних документів ООН та НБСЄ з питань прав людини, які були ратифіковані ще в роки СРСР. Також було прийнято Декларацію прав національностей України від 1 листопада 1991 р. [19], у якій було закладено основи міжнародної політики в Україні.

Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. [20] стало новим важливим кроком для розвитку парламентаризму в незалежній Україні.

Вищенаведене свідчить про провідну роль Верховної Ради України в здобутті сучасної незалежності України та формуванні засад сучасної системи забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні.

Отже, розвиток парламентаризму обумовлений, зокрема, розвитком ідеологічного підґрунтя необхідності існування парламентів, теорії розподілу влади на три гілки, а також здійсненням влади народом та утвердженням ідей прав людини.

Формування парламентаризму в сучасній Україні здійснювалося на

основі трансформації радянського парламентаризму, а певний вплив на цей процес мали також ідеї українського парламентаризму, обґрунтовані в процесі національно-визвольної боротьби українців на початку ХХ ст.

Існують перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямі, зокрема щодо порівняльно-правового аналізу еволюції парла-

ментаризму в Україні та інших країнах Європи, впливу парламенту на забезпечення прав людини в умовах демократичної та правової держави, становлення парламентаризму в Україні.

Отже, у статті охарактеризовано проблематику еволюції парламентаризму та його вплив на забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Парламенты мира : сборник / художн. В. Янов ; Советско-американский фонд «Культурная инициатива». – М. : Интерпракс, 1991. – 624 с.
2. Альтинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Альтинг>.
3. Первый парламент Европы – Альтинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.ru/world/europe/european/23-06-2012/1120206-altinng-0>.
4. Георгіца А. Конституційно-правові інститути зарубіжних країн / А. Георгіца. – Чернівці : Рута, 1994. – 138 с.
5. Георгіца А. Історична роль і місце парламентських установ у житті суспільства на зламі ХХ–ХХІ ст. / А. Георгіца // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1996. – Вип. 11. – С. 17–32.
6. Генеральные штаты в Нидерландах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B_\(%D0%9D%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B_(%D0%9D%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B)).
7. Ломжець Ю. Основні історичні етапи становлення і розвитку інституту парламентаризму / Ю. Ломжець // Грані. – 2012. – № 5(85). – С. 137–141.
8. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм / В. Шаповал. – К. : Основи, 1993. – 143 с.
9. Шаповал В. Державний лад країн світу / В. Шаповал. – К. : Укр. центр правових студій, 1999. – 320 с.
10. Іванов В. Історія держави і права України : [підручник] / В. Іванов. – К. : МАУП, 2007. – 552 с.
11. Історія держави і права України. : [підручник] : у 2 ч. / [А. Рогожин, М. Страхов, В. Гончаренко та ін.] ; за ред. А. Рогожина. – К. : Ін Юре, 1996– . – Ч. 1. – 1996. – 368 с.
12. Історія держави і права України : [навчальний посібник] / за ред. А. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 384 с.
13. Журавльова Г. Витоки українського парламентаризму / Г. Журавльова // Віче. – 1998. – № 6. – С. 135–140.

14. Історія держави і права України : [підручник] : у 2 ч. / [А. Рогожин, М. Страхов, В. Гончаренко та ін.] ; за ред. А. Рогожина. – К. : Ін Юре, 1996– . – Ч. 2. – 1996. – 448 с.
15. Стерчо П. Карпато-Українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. / П. Стерчо. – Львів : За вільну Україну, 1994. – 288 с.
16. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
17. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
18. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
19. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 617.
20. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.